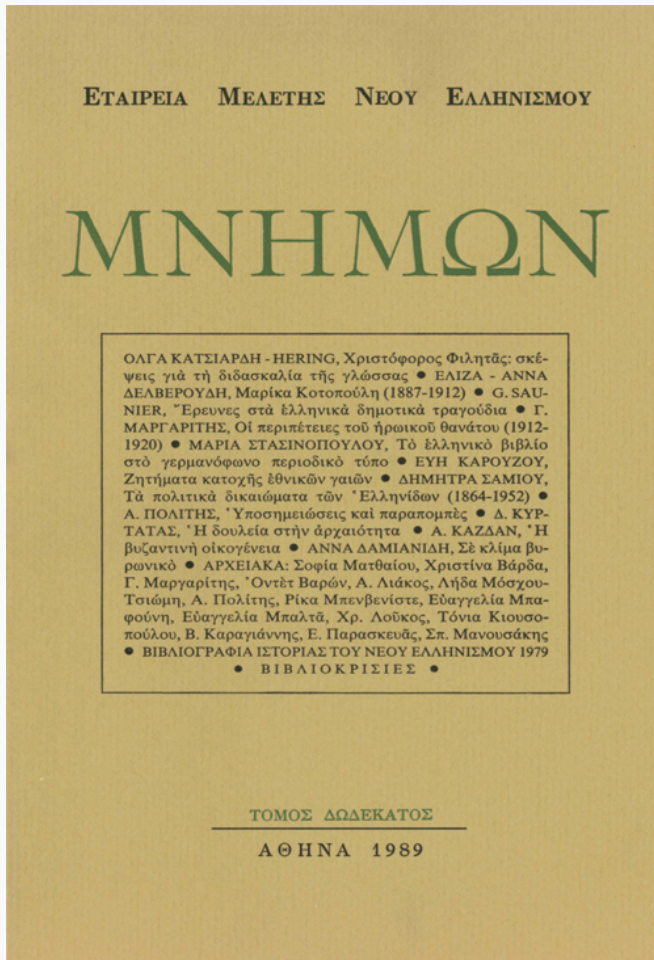

Μνήμων

Τόμ. 12 (1989)

Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου, 13ος-18ος αιώνας

ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.448](https://doi.org/10.12681/mnimon.448)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΟΛΙΤΗΣ Α. (1989). Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου, 13ος-18ος αιώνας. *Μνήμων*, 12, 271–274. <https://doi.org/10.12681/mnimon.448>

Ὁ ρόλος τῶν τριῶν δυνάμεων, Ἀγγλίας, Γαλλίας καὶ Ρωσίας, δὲν εἶναι χωρὶς σημασία σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὶς σχέσεις τοῦ Καποδίστρια μὲ τὴν ἀντιπολίτευση, δὲν ὑπῆρξε, ὥστόσο, κατὰ τὸ σ., παράγοντας ἀποφασιστικὸς γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς τελευταίας καὶ γενικότερα γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς ἐσωτερικῆς κατάστασης.

Μὲ ἐπίγνωση ὅτι ἡ πραγματικότητα εἶναι σύνθετη καὶ ὅτι θὰ ἦταν παραπλανητικὸ «νὰ ἀπομονώνεται κάποια πλευρὰ τῆς προσωπικότητας καὶ δράσης τοῦ Ἰω. Καποδίστρια ἢ τῶν ἀντιπάλων του καὶ νὰ γενικεύεται», ἐπιχειροῦνται στὸν Ἐπίλογο (σσ. 393-400) ὀρισμένες θεωρητικὲς προσεγγίσεις ποὺ στηρίζονται σὲ ὅσα προηγουμένως ἐκτέθηκαν ἀναλυτικά.

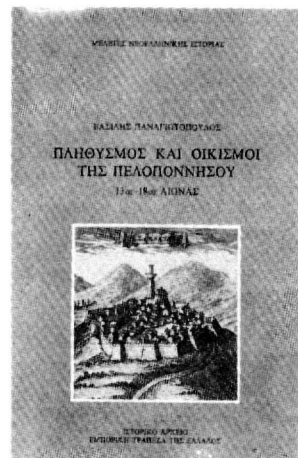
Συμπερασματικῶς πρέπει νὰ λεχθεῖ ὅτι ὁ σ. προσπάθησε μὲ ἐξαντλητικὴ χρῆση τῶν πηγῶν νὰ κατανοήσει τὶς πραγματικότητες τῆς ἐξεταζόμενης περιόδου, δηλαδὴ τοὺς πολιτικούς, οἰκονομικούς καὶ κοινωνικούς συσχετισμοὺς στὰ ἐλεύθερα ἑλληνικὰ ἐδάφη τοῦ 1828-1831. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ παρακολούθησε μὲ ἐπιτυχία τὴν πολιτικὴν τοῦ Καποδίστρια καὶ τῆς ἀντιπολίτευσης ἐναντίον του. Μπόρεσε ἔτσι νὰ ἀποφύγει τοὺς ἀναχρονισμοὺς καὶ νὰ ἀποδείξει τὴν πολυπλοκότητα τῶν φαινομένων. Οἱ θεωρητικὲς προσεγγίσεις —γενικεύσεις θεμιτοῦ βαθμοῦ— ποὺ ἐπιχειρεῖ στὸν Ἐπίλογο ἐπιτρέπουν κάποιες νέες ὑποθέσεις γιὰ τὶς στάσεις καὶ συμπεριφορὲς ἀτόμων καὶ ὁμάδων σὲ μίᾳ κρίσιμη περίοδο τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας.

ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ

Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου, 13^{ος}-18^{ος} αἰῶνας, ἐκδ. Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο/Εμπορικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, Αθήνα 1985, 414 σ.

«Μποροῦμε νὰ προσδιορίσουμε τὸ χρόνο στη διάρκεια τοῦ οὗοιου πραγματώνεται μίᾳ ὀρισμένη μορφή οικιστικῆς οργάνωσης τοῦ χώρου; Ὑπάρχει ολοκληρωμένη μορφή οικιστικῆς οργάνωσης; Ἀν ναι, ποίος εἶναι ὁ τρόπος μετάβασης ἀπὸ τὴ μίᾳ μορφή σὴν ἄλλη; Καὶ οἱ οικιστές; Ποίες ἰδιαιτερότητες πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν σὲ κάθε μίᾳ ἀπὸ τὶς φάσεις-τομέες τῆς ἱστορίας τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τῶν οικισμῶν τῆς Πελοποννήσου;».

Ἐτσι συνοψίζει στὸν πρόλογό-του ὁ Βασίλης Παναγιωτόπουλος τὰ κεντρικὰ προβλήματα ποὺ ἐπιχείρησε νὰ ἀντιμετωπίσει, γιὰ νὰ συνεχίσει ἀμέσως μετὰ: «ἀλλὰ φοβάμαι ὅτι ὁ ἀναγνώστης δὲν θὰ βρεῖ πάντα ικανοποιητικὴ ἀπάντηση». Δὲν πρόκειται γιὰ σεμνότητα, παρὰ γιὰ ψυχραὶμη στάθμη: ὑποκειμενικὲς καὶ κυρίως αντικειμενικὲς δυσκολίες περιζώνουν τὸ θέμα

«πληθυσμός και οικισμοί» σε μια έκταση πέντε αιώνων. Ούτε οι πηγές αφθονούν, ούτε, πολύ περισσότερο, οι σχετικές είτε παραπλήσιες προεργασίες.

Πάντως δύσκολα μπορώ να φανταστώ τον αναγνώστη που δεν θα ικανοποιηθεί, τουλάχιστον σ' ένα γενικό επίπεδο. Οι διάσπαρτες εικόνες του οικισμένου χώρου —της Πελοποννήσου, αλλά όχι μόνον αυτής— όσες έχουμε αποκομίσει χαζεύοντας από το παράθυρο του αυτοκινήτου, περπατώντας τους δρόμους ή τα κάστρα, ξεφυλλίζοντας παλιές φωτογραφίες είτε διαβάζοντας περιγραφές, αφηγηματικές πηγές, ή και αναπολώντας με το δάχτυλο στον χάρτη, αρχίζουν να αποκτούν ιστορικό σκελετό, δηλαδή αλληλοδιαδοχή μέσα στον χρόνο. Έτσι λοιπόν πρέπει να ήταν τότε, σκεφτόμαστε, και γι' αυτούς τους λόγους μεταμορφώθηκε ή χάθηκε το τάδε χωριό· μ' αυτό το σύστημα ήταν οργανωμένα στον χώρο χωριά και πολιτείες κατά το ύστερο Βυζάντιο ή κατά την πρώιμη τουρκοκρατία — και πάει λέγοντας.

Για να γίνω πιο συγκεκριμένος, ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος διαβλέπει ένα πλέγμα μικρών οχυρωμένων πόλεων, συνήθως στην κορυφή ενός παράβουου, να αντικαθιστούν γύρω στον 13^ο-14^ο αιώνα —τα χρόνια της σύγκρουσης Βυζαντινών και Φράγκων στο Μοριά— τις παλιές πεδινές πόλεις. Αναλύει μια περίπτωση, το βυζαντινό Νίκλι, που βρισκόταν στον χώρο της αρχαίας Τεγέας, στο αρκαδικό οροπέδιο. Το Νίκλι θα αντικατασταθεί από το ορεινό οχυρωμένο Μούχλι, λίγα χιλιόμετρα παραπέρα. Ωστόσο ο μηχανισμός που προτείνει να φανταστούμε ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος δεν είναι η μετακίνηση των πληθυσμών, παρά η παρακμή, ο αφανισμός του πεδινού πληθυσμού και η ανάπτυξη του ορεινού. Έννοια δηλαδή που αντιστρατεύεται ριζικά τις λογικές της συνέχειας μιας ιστοριογραφίας στην οποία είχαμε εθιστεί.

Οικιστικά, καθώς ούτε το Νίκλι ούτε το Μούχλι υπάρχουν πια, παρά σε ερείπια, ο αναγνώστης μπορεί να φανταστεί τον Μιστρά, που αντικατέστησε την παλιά Λακεδαιμόνα, ή το Γεράκι, αν θέλει να εννοήσει ένα πιο επαρχιακό παράδειγμα. Και να συνεχίσει τον συλλογισμό με τις ποικίλες «μεσαιωνικές» πολιτείες μέσα ή πλάι στα κάστρα: Καρύταινα, Κυπαρισσία, Λεοντάρι — σύμφωνα με τις προσλαμβάνουσες που έχει. Οι πηγές μας πληροφορούν πως αυτές οι οχυρωμένες πολιτείες ήτανε σε αναλογία περίπου ένα προς δύο με τα ανοχύρωτα χωριά.

Ο τρόπος αυτός του οικισμού αποκτά νόημα όταν τον συνδέσουμε με τις διαρκείς πολεμικές συγκρούσεις ανάμεσα στους αντίπαλους Βυζαντινούς και Φράγκους· οι ανάγκες των συγκρούσεων απαιτούν μάχιμο πληθυσμό. Όμως τότε, στα μέσα του 14^{ου} αιώνα, η μαύρη πανούκλα θερίζει τους πληθυσμούς της Πελοποννήσου, όπως κι ολόκληρης της Μεσογείου. Και η κλεισμένη στα τείχη-της πολιτεία ευνοεί τη μόλυνση, πολλαπλασιάζοντας τις καταστροφές.

Έτσι άνοιξε από δύο μεριές ο δρόμος για τον αλβανικό εποικισμό του 15^{ου} αιώνα. Φορείς μιας άλλης κοινωνικής οργάνωσης, οι Αλβανοί θα εποικίσουν τον ορεινό χώρο με μικρά χωριά· μια απογραφή των πρώτων χρόνων της οθωμανικής κατάκτησης φανερώνει πως το συνηθισμένο τυπικό αλβανικό χωριό έχει δέκα με είκοσι οικογένειες, ενώ το αντίστοιχο ελληνικό 80 με 160. Μέσα στον 15^ο δηλαδή αιώνα το παλιό φραγκοβυζαντινό πλέγμα των οχυρών πόλεων ατονεί· από τη μια το μικρό αλβανικό χωριό, από την άλλη το μέσου τύπου ελληνικό, που παρουσιάζεται ευνοϊκότερο για την αντιμετώπιση των επιδημιών και την εκμετάλλευση της γης σε συνθήκες χαμηλής παραγωγικότητας, χαρακτηρίζουν πια την Πελοπόννησο. Τώρα η σχέση κωμολόγων-χωριών θα γίνει ένα προς εκατό. Η όψη αυτή θα μετατραπεί πάλι κατά τα τέλη του 18ου αιώνα, όταν η δημογραφική

αύξηση θα διογκώσει αρκετά τα ορεινά χωριά — τάση που θα βρει την ολοκλήρωσή-της στα τέλη του επόμενου αιώνα. Αυτή θα είναι η τελευταία μεταλλαγή πριν από τη μορφή που παρατηρούμε στο σημερινό οικιστικό πλέγμα.

Σχηματοποιώ σε μεγάλο βαθμό· σίγουρα ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος, που το αποφεύγει για να προλάβει τους παρεπόμενους δογματισμούς, δεν θα είναι ικανοποιημένος. Ίσως και να μην ακολουθώ παντού πιστά το νήμα των λογισμών-του — αλλά ο αναγνώστης σχηματοποιεί αναγκαστικά περισσότερο από τον συγγραφέα. Ελπίζω, άλλωστε, προφανώς να ερεθιστεί έτσι ο δικός-μου αναγνώστης, και να προστρέξει στο βιβλίο — απ' όπου θα κερδίσει και πολλά άλλα.

Το δεύτερο μέρος, «ο πληθυσμός της Πελοποννήσου στα χρόνια της Βενετοκρατίας», προχωρεί με διαφορετικό βηματισμό: το ερευνητικό πεδίο έχει αλλάξει ριζικά· διαθέτουμε τώρα πολυάριθμες και λεπτομερειακές απογραφές πληθυσμών, φροντισμένες από την καινούρια διοικητική μηχανή. Το αρχαιακό αυτό υλικό, που άλλο ήταν γνωστό, κι άλλο το έφερε στην επιφάνεια ο ίδιος, το μελετά και το επεξεργάζεται ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος αναλυτικά, έτσι ώστε να αναδειχθούν οι κάθε λογής γεωγραφικές, κοινωνικές, δημογραφικές-του πληροφορίες.

Η τριακονταετία 1685-1715 προβάλλει λοιπόν αυτόνομα, αλλά και ως βάση για ποικίλους αναδρομικούς —για τα παλαιότερα και τα νεότερα— συλλογισμούς, συλλογισμούς που ο συγγραφέας εκμεταλλεύεται στο έπακρο. Το αποτέλεσμα είναι να αποκτάμε μια πρώτη σαφή εικόνα —τη σαφέστερη δυνατή, δηλαδή— για τα δημογραφικά δεδομένα μιας ελληνικής περιοχής, αρχαιακά στηριγμένη για τις αρχές του 18^{ου} αιώνα και αναλογικά για μεγαλύτερα διαστήματα, και μάλιστα με τρόπο που να μας επιτρέπει να εξοικειωθούμε με τη λογική της ιστορικής δημογραφίας.

Τέλος, στο τρίτο μέρος, μέσα από το παράδειγμα της περιοχής της Καρύταινας εξετάζεται η οικιστική εξέλιξη στον 18^ο και στον 19^ο αιώνα — και ο κύκλος λοιπόν ολοκληρώνεται.

Αυτά για το υλικό, για τα θέματα που πραγματεύεται το βιβλίο. Όμως ο αναγνώστης, είπαμε, μπορεί να αποκομίσει και διαφορετικού τύπου ωφέλη, άσχετα με την Πελοπόννησο και τους πελοποννήσιους. Η σκέψη, οι συλλογισμοί του Βασίλη Παναγιωτόπουλου ποτέ δεν είναι συμβατικοί, τυχαίοι ή αυτονόητοι. Είναι στιγμές που τον παρακολουθούμε ν' ακροβατεί, αναζητώντας πέρασμα ανάμεσα από τα κενά της πληροφόρησης· άλλοτε πάλι απομακρύνεται από το άμεσο αντικείμενο προκειμένου να θεμελιώσει κάποια άποψη χρήσιμη για τη συλλογιστική-του. Δεν είναι απaráβατα πειστικός με την αυστηρή σημασία της λέξης· κάποιες φορές ο αναγνώστης αισθάνεται πως ο συγγραφέας ελπίζει να τον παρασύρει με την τόλμη-του ή τη γενικότερη εμπειρία του.

Το δεύτερο κέρδος είναι οι «έννοιες» που στα ικανά χέρια μετατρέπονται σε εργαλεία χρήσιμα και για τους άλλους. Αναφερθήκαμε κιόλας στην έννοια του αφανισμού κάποιων πληθυσμών και στην έννοια της επέκτασης ενός «καινούριου» πληθυσμού από την αρχική-του κοιτίδα σε γειτονικούς ή μακρινούς τόπους. Θα δώσω ένα μικρό παράδειγμα ακόμα: με βάση μιαν «αισθητή» στατιστική μετακίνησης των μοναστηριών σε χαμηλότερα και πιο προστατευμένα σημεία κατά τον 17^ο αιώνα, διακινδυνεύει την υπόθεση μιας πιθανής κλιματολογικής μεταβολής, αντίστοιχης με την ευρωπαϊκή «μικροπαγετώδη» εποχή.

Αλλά φυσικά το κεντρικό σημείο είναι ο χειρισμός της οικονομικής της δημογραφικής, της γεωγραφικής λογικής, η σύνθεσή-τους και η ένταξή-τους στην ιστορική σκέψη,

δηλαδή στη λογική της συνέχειας και της τομής, στη λογική των πολλαπλών ιστορικών χρόνων. Η έννοια της μακράς ή της μέσης διάρκειας, που στην ελληνική επιστήμη έχουν εισαχθεί κυρίως από θεωρητικά κείμενα, αποκτούν την πραγματική-τους διάσταση και λειτουργία: γίνονται κλειδιά για την καλύτερη και σαφέστερη κατανόηση φαινομένων. Δεν είμαστε πλούσιοι σε ανάλογες μελέτες: το βιβλίο του Βασίλη Παναγιωτόπουλου χρειάζεται να διαβαστεί παραδειγματικά.

ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Χριστίνα Αγριαντώνη, Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα, έκδ. Ιστορικό Αρχείο/Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986, 460 σ.

«Αναντιρρήτως οι Έλληνες ζώμεν εις εποχήν μεταμορφωτικήν των πάντων. Αφού άπαξ ο αρχόμενος ζήλος των γραμμάτων επέφερε την πολιτικήν αναγέννησίν-μας, καθ' ημέραν δεν έλειπαν αναφαινόμενοι πολλοί νεωτερισμοί ωφέλιμοι εις το μέγα όλον της κοινωνίας-μας. Και πολλούς μεν αυτών δεν παρατηρούμεν, γινομένους τρόπον-τινα αφ' εαυτών και ανεπαισθήτως, άλλους δε εξ εναντίας επεισάγωμεν ημείς αυτοί με συναίσθησιν». Έτσι έβλεπε τα πράγματα, στα 1843, ο Στέφανος Α. Κουμανούδης.

Πραγματικά, από την επανάσταση του 1821 μία καινούρια χώρα είχε προστεθεί στην Ευρώπη ή, καλύτερα, είχε αποσπαστεί από τα χέρια της Ασίας. Και καθώς ολόκληρη η Ευρώπη βρισκόταν τότε σε ανοδική πορεία, αυτό έδινε στη νεαρή Ελλάδα τεράστιες δυνατότητες, θεωρητικά. Θα μπορούσε τώρα πια να αναπτυχθεί ταχύρρυθμα, εφόσον οι πέδες που την καθήλωναν λύθηκαν και ο κινητήριος έλικας της προόδου θα ήταν η παιδεία αφενός και αφετέρου η οικονομία: εμπόριο, γεωργική παραγωγή, βιομηχανία.

Όλα θα τα έκαναν, και ταυτόχρονα. Αν κάτι χαρακτηρίζει τα χρόνια της επανάστασης και τα πρώτα του ελληνικού κράτους, είναι η εντυπωσιακή κυριαρχία της βούλησης για το καλό και το καινούριο. Από τα πρώτα λοιπόν χρόνια άρχισαν οι προσπάθειες να μετασηματιστούν οι δομές της παραγωγής, να ιδρυθούν «βιομηχανικές» μονάδες.

Η Χριστίνα Αγριαντώνη έγραψε ένα βιβλίο όπου παρακολουθεί βήμα βήμα και τις προσπάθειες και τις απανωτές αποτυχίες ή επιτυχίες που ακολούθησαν: συνάμα επιχειρεί να εντάξει και τις δυο μέσα σε μια λογική πολυέδρη, μα και εξηγητική ταυτόχρονα: ένα, η αμφιθυμική στάση της πολιτείας απέναντι στις προσπάθειες — που πηγάζει από αυτήν την

